

La gestió dels batans i el desenvolupament de la indústria tèxtil al segle xv. El cas de l'àrea Alcoi-Cocentaina

Antoni Llibrer Escrig*
Universitat de València

Resum

L'article analitza la importància de la infraestructura molinar en el desenvolupament de la indústria tèxtil (al sector de la llana) dins una àmplia zona que incloïa les comarques valencianes de la Vall d'Albaida, l'Alcoià i el Comtat. En aquesta àrea es consolida una important regió manufacturera al llarg del segle xv, sustentada en diferents bases: la importància del col·lectiu mudèjar en el manteniment d'una poderosa ramaderia llanera, la multiplicació de petites unitats de producció artesanal de caire familiar, la conformació d'un ampli mercat consumidor a les comarques del sud del país (que desenvolupen un evident creixement demogràfic al llarg d'aquesta centúria), i també la vertebració d'una important infraestructura molinar — amb més de quaranta batans — que funcionava per millorar la qualitat d'uns draps que es produïen a les viles de la regió esmentada: Alcoi, Ontinyent, Bocairent, Cocentaina. Pel que fa a la gestió i al control d'aquests batans, la documentació demostra que són sovint els mateixos artesans — sobretot els paraires i drapers més emprenedors, i amb empreses més diversificades — els qui controlen i coordinen tota aquesta complexa infraestructura molinar i les fases de producció que hi estan relacionades.

Paraules clau: batà, indústria de la llana, segle xv, paraire, draper, País Valencià

Abstract

This article examines the importance of the fulling mills in the development of the wool textile industry in the central area of the ancient kingdom of Valencia (counties of Vall d'Albaida, Alcoià and Comtat). The construction of a large network of fulling mills was a key factor for this great development. Medieval written sources of the area show how these fulling mills were managed by artisans wool (*paraires*) and cloth merchants (*drapers*) to control the final phases of production process of cloth, but not by independent millers.

Keywords: fulling mill, wool industry, fifteenth century, Valencia country

* Professor del Departament d'Història de l'Art de la Universitat de València (J.Antonio.Llibrer@uv.es)
Primera versió: 25 de febrer de 2011. Darrera versió: 4 d'octubre de 2011.

Importància dels batans i del batanatge

La construcció dels molins en la present ciutat y Regne de València no sols redunda en benefiici de sa real magestat e de ses regalies, més encara en benefiici de la re publica e de tots los singulars e particulars de aquélla, perquè ab la còpia de molins hi haurà major còpia e abundància de qualsevol menestrals qui tenen necessitat dels molins drapers, com se poran spedir més les sues faenes, les quals no-s poden spedir moltes vegades per la penúria gran que hi ha de molins drapers hui en la present ciutat e horta de València, com molts officis de la present ciutat tinguen necessitat dels dits molins, com són flassaders, stamenyers, sayals e altres officis...¹

Aquest és l'inici de l'argumentació d'un *pilater* valencià que el 1527 sol·licitava llicència al batlle general per a la construcció d'un *moli draper* sobre la séquia de Tormos, molt a prop de la ciutat. Miquel Monrós justificava la seua sol·licitud tot exposant que a l'Horta de València només hi havia huit d'aquests molins, i que eren insuficients per a atendre una demanda en augment dels artesans tèxtils. La citació té força interès per a nosaltres, tot i que faça referència a la capital de l'antic regne, en primer lloc perquè ens recorda la importància econòmica i la transcendència social que aquests artefactes —els batans— tenien ja per als hòmens del final del segle *xv* i començament del *xvi*, que fins i tot s'adonaven del seu paper per al progrés i el desenvolupament local. En segon lloc, el nombre de molins drapers que hi havia aleshores a l'Horta de València (huit, segons el document) ens permet una interessant comparació amb els batans que hem localitzat —en idèntica cronologia— a la regió que estudiem, formada per les comarques de la Vall d'Albaida, l'Alcoià i el Comtat, al sud del País Valencià. Efectivament, com veurem tot seguit, en aquesta regió s'hi va produir, des de la segona meitat del segle *xv*, una autèntica concentració molinar —sense precedents a tot arreu dels països catalans—, que, sens dubte, era reflex d'un intens desenvolupament artesanal, dins el sector tèxtil de la llana. Viles o ciutats mitjanes com ara Albaida, Ontinyent, Bocairent, Alcoi o Cocentaina, i fins i tot centres menors com Penàguila, Biar o Planes, van consolidar importants comunitats artesanals de paraires, teixidors, abaixadors, tintorers, sastres, drapers... que tot organitzant el treball en petites unitats de producció, sovint de caire domèstic i familiar, atienien una demanda no ja local ni comarcal, sinó supracomarcal —regional, podríem dir—, que exigia teixits de qualitats mitjanes, amb uns paràmetres qualitatius que feien necessària la presència de les infraestructures i els tècnics especialitzats tant en els processos del tintat com en el batanatge dels teixits.

Les anàlisis prosopogràfiques que hem dut a terme per al nostre projecte doctoral ens permeten descobrir a tota l'àrea esmentada la presència de més de set-cents obradors d'artesans del tèxtil (on també cal incloure un petit grup de seders i de treballadors d'altres fibres), en un curt període de temps, només des de la dècada de 1470 fins al 1515. D'aquest important sector manufacturer, cal destacar dos punts clau: d'una banda, l'elevat índex d'especialització que llavors s'havia esdevingut (fruit sens dubte de l'origen de la tradició tèxtil a la zona des de mitjan segle *xiv*) i que la documentació ens mostra contínuament amb la nombrosa i detallada terminologia d'oficis que fa servir; i, de l'altra, la gran importància que dins d'aquest sector tèxtil tenien cada volta més les fases d'acabat dels draps (fins al punt que els grans artesans i

1. Arxiu del Regne de València, *Batllia*, Lletra P, 162. Citat per Glick-Martínez (2000: 85).

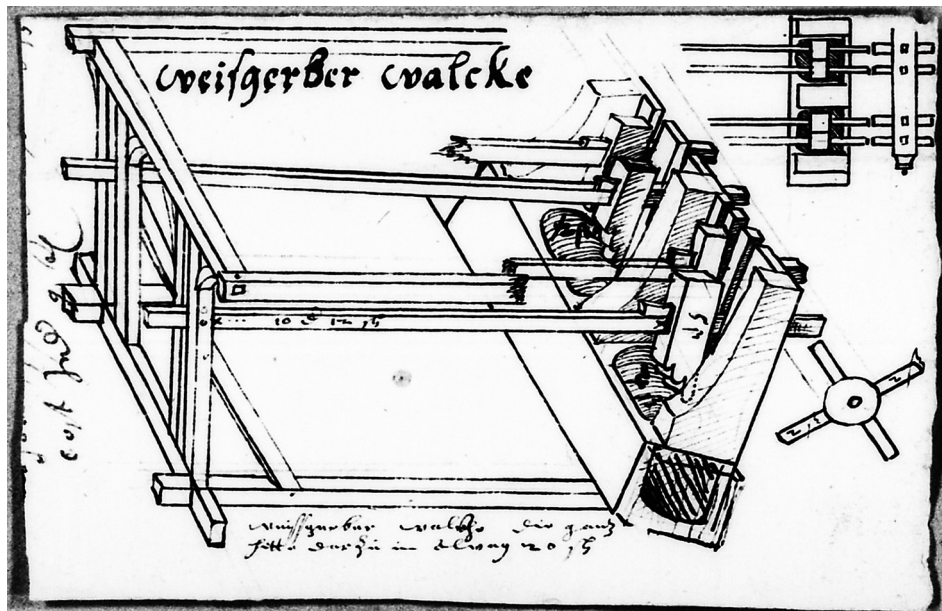
mercaders emprenedors tendien cada cop amb més intensitat a controlar-les, pel fet que el seu control garantia no tan sols una comercialització més àmplia, sinó també el domini gairebé total sobre el producte i, alhora, sobre bona part del seu procés productiu). No hi ha dubte que les grans inversions que exigien aquestes dues fases de l'acabament dels draps —el tintatge i el batanatge—, tant pel que fa al capital fix com al circulant, feien que només els artesans amb més recursos i amb un major grau de diversificació de l'empresa (per les seues eficients inversions) pogueren exercir aquest control, tant de forma individual com mitjançant societats o companyies de capital. Així, si l'estàndard de qualitat que els compradors estaven disposats a pagar era relativament elevat, la inversió en aquestes infraestructures era força rendible. La construcció i la instal·lació de batans arreu d'aquesta àrea preindustrial era el símptoma no tan sols del creixement del sector tèxtil, sinó també dels canvis que des de la segona meitat del segle xv experimentaven els mercats interiors, formats, en el nostre cas, per ciutats i viles de l'àmbit de les comarques del l'interior-sud del país. L'anàlisi, per tant, de la infraestructura molinària associada als processos de producció tèxtil esdevé fonamental per conèixer com s'articulava i es vertebava aquest desenvolupament, quins agents hi participaven, quin sector exercia la coordinació —o el control— de les nombroses fases que el conformaven i quines formes d'empresa se'n derivaven.

Distribució del batans dins la regió tèxtil

Des de la darrereria del món antic i l'inici de l'alta edat mitjana, quan el batanatge dels draps es feia de forma manual (enaltida en el primer cas per l'assentament del sistema econòmic esclavista), la difusió del mecanisme del batà arreu de l'Europa occidental durant els segles xi-xii —i la seua plena implantació en els centres tèxtils de major importància en les dues següents centúries— va constituir, sens dubte, un avenç tecnològic d'enorme transcendència. L'adaptació, documentada ja durant el segle xi a França, d'una sèrie de maces verticals enganxades i engranades a l'eix de la roda d'un molí, i activades per mitjà de l'energia hidràulica, va accelerar, uniformitzar i alhora millorar, no únicament aquesta darrera fase del procés de producció dels draps, sinó l'índex de productivitat i evidentment la qualitat del producte ofert pels artesans (Endrei 1976: 630; Malanima 1995: 65-67). Aquests aparells estaven ubicats en edificis o casals més enllà de l'àmbit urbà pel fet de la necessitat d'aigua abundant, i consistien bàsicament, tot i possibles variants regionals, en una sala de forma rectangular situada prop o a sobre del curs d'aigua —d'una séquia o del propi riu, com passava en bona part dels molins que hi havia a la nostra àrea— on s'instal·lava l'engranatge molinària basat en un conjunt de rodes i maces mogudes per la força del corrent. El moviment de la roda es transmetia a les maces mitjançant la unió d'amdues per un eix horitzontal; d'aquesta forma les maces colpejaven el drap situat a l'interior d'una pila que contenia una solució d'olis, aigua i argiles.

El procés del batanatge estava format, de fet, per la integració d'un conjunt de diversos treballs: el rentat, el cardatge i el maçolat. Durant el primer es portava el drap a l'espai del batà per dur a terme el seu rentat, amb terres desengreixants, mitjançant banys successius i alternatius d'aigua calenta i freda, per tal d'eliminar el greix que s'havia acumulat a la trama durant el procés del teixit. La segona operació relacionada, una mena de cardatge, tenia lloc fora de

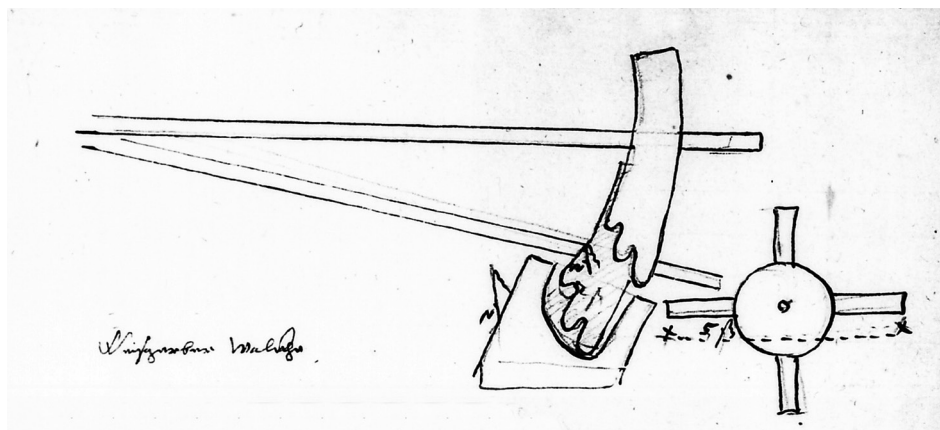
Figura I
Parts bàsiques d'un batà segons Pseudo Juanelo Turriano, 1595

l'espai del molí, i consistia a netejar una de les superfícies del drap amb instruments de cardes. Finalment, el drap tornava de nou al molí on s'introduïa en una pila ben barrejada d'olis i argiles, i mitjançant els cops rítmics i uniformes de les maces, es reduïa el seu volum i se li donava l'homogeneïtat definitiva, tant en textura com en grandària, per adaptar-lo al nivell de qualitat que exigia el mercat.

D'aquesta manera, per la capacitat tècnica necessària, per la inversió de capital que exigia, i pel nivell d'especialització en el procés productiu tèxtil que generava al si de la comunitat artesanal, la presència de *molins drapers* esdevenia un símptoma de primer orde per avaluar la capacitat i el nivell de la manufactura d'una regió. A més a més, l'evolució del nombre d'aparells als darrers segles medievals suposava un interessant testimoni de la trajectòria industrial d'una zona. Pel que fa a la nostra àrea d'estudi, les xifres no poden ser més evidents: si durant la segona meitat del segle XIII hem pogut documentar cinc molins a Cocentaina, quatre a Ontinyent, tres a Alcoi, i un a Bocairent; al començament del segle XVI estaven en funcionament en tota la regió, entre molins fariners i drapers, un total de quaranta-un a Ontinyent, trenta a Cocentaina, quinze a Biar, onze a Bocairent, deu a Alcoi i sis a Penàguila; en total, 112 aparells a les sis viles esmentades (Mira 2000: 235-240; Llibrer 2010: 181-185). Però el més destacable és que d'aquest conjunt d'aparells mecànics, 38 eren casals per al batanatge dels draps, la qual cosa ens dóna idea no tan sols del desenvolupament que s'esdevé a l'àrea durant els darrers

Figura II
Estudi sobre el disseny d'un batà segons Heinrick Schickhardt, 1610

segles medievals, sinó que també ens parla —com veurem— de les característiques de la seua producció tèxtil, del seu nivell i de la seua qualitat.

Fins i tot una mínima comparació amb la infraestructura tècnica d'altres regions del país ens permet de valorar amb més criteri l'excelsa situació capdavantera de l'espai preindustrial de la Vall d'Albaida-l'Alcoià-Comtat. Efectivament, en la mateixa cronologia —final del segle xv-començament del xvi—, només s'ha documentat un batà a Castelló de la Plana (vila de volum demogràfic semblant a Ontinyent, Alcoi o Cocentaina), que, per altra banda, disposava de deu molins fariners; els huit *drapers* de l'Horta de València que citàvem al principi conformen una xifra molt baixa si pensem en la important comunitat artesanal de la capital; la vila de Lliria (també demogràficament semblant a les anteriors), a només 20 km de València, en tenia només un de draper i sis de cereal (Llibrer 2003: 160-163); i en ciutats tan importants del regne com Xàtiva, de gran iniciativa econòmica i empresarial, o Vila-real, no s'hi han documentat cap d'aquests aparells tèxtils (Bordes-Cruselles 2006: 236-242; Aparisi 1996: 96). Si retardem la nostra cronologia fins al començament del Quatre-cents, moment d'intensa activitat drapera en una comarca com la dels Ports, descobrim que Morella disposava de dotze molins, però només un era *draper* (Rabassa 2006: 151-163). Resulta inevitable la cridanera comparació entre les distintes àrees esmentades i el diferent nivell d'articulació del seu teixit artesanal, i de la infraestructura bàsica per al seu desenvolupament.

Defugint de suposats determinismes geogràfics que podrien desvirtuar la nostra anàlisi, no hi ha dubte que per intentar explicar el perquè d'aquesta concentració molinar no podem oblidar la xarxa hidrogràfica. La importància dels rius quan parlem de tecnologia hidràulica és més que evident, però també ho va ser en l'articulació del territori i fins i tot en la jerarquització urbana de l'àrea, ja des de la baixa romanitat i durant el període islàmic (Franco 1995: 69-99; Pérez 1997: 551-557). El riu Clariano, a la zona nord, i el Barxell-Molinar (quin topònim

més significatiu!) pel sud, amb el seu particular règim i cabal, expliquen no tan sols el seu aprofitament per a la manufactura tèxtil, sinó també part de les concentracions artesanals associades. Un règim pluviomètric privilegiat en el conjunt del país, generós en aportacions, condicionava el rendiment periòdic d'aquestes instal·lacions com molins fariners, drapers i, fins i tot després, paperers. Sense caure, com dèiem abans, en determinismes geogràfics, no hi ha dubte que la proximitat a potents fonts d'energia aprofitable tendia a afavorir la construcció d'aquests artefactes, però només si es donaven altres condicions associades, com ara la iniciativa d'artesans emprenedors, la disposició favorable de les autoritats feudals (que els veien com a futurs elements d'apropiació de renda), la presència del capital necessari (d'origen mercantil però també artesanal, com veurem després), la configuració d'un ampli mercat consumidor que exigia productes cada volta amb paràmetres de qualitat més elevats... En realitat no podem parlar en aquestes comarques de grans cursos d'aigua, però sí de corrents ràpids i intesos que feien rendible (i fàcilment amortitzable) la instal·lació d'aquestes màquines tant en les mateixes conques com en les canalitzacions secundàries d'una densa xarxa de séquies.

Com indicàvem més amunt, a la zona nord de la nostra regió manufacturera era el llit del Clariano el que organitzava espacialment la distribució dels batans, que s'alineaven de forma consecutiva als termes de les viles d'Ontinyent, Bocairent, Banyeres i Biar. La major concentració tècnica, tot i la dificultat que tenim hui per ubicar alguns del batans documentats, se situava al nord-est del terme d'Ontinyent, on hi havia, al començament del segle *xvi*, un molí fariner i dos *drapers* en la partida del *Pas de Xàtiva*, sis molins més a la partida d'*Agrillent* i cinc a la de *Penya Blanca*. Al sud de la vila funcionaven huit aparells, sis dels quals eren batans (*vid.* quadre IV). La xarxa d'infraestructura molinar continuava cap al sud, ja pel terme de Bocairent. Cap al 1530 hi havia a la partida de *l'Alfoç vers Bocairent*, tres artefactes per moldre cereals i dos per al batanatge de draps. Des d'aquest espai i tot seguint el curs del Vinalopó en direcció a Banyeres i Biar, localitzem dos batans més, dins el terme de Bocairent. Segons indica Antoni Mira, sembla que tots els molins captaven l'aigua directament dels cursos fluvials o de les fonts naturals associades, sense la necessitat d'utilitzar canals de reg específics, per mitjà d'un conjunt d'assuts i rescloses ubicades estratègicament per a l'aprofitament dels desnivells i la força dels corrents (Mira 2000: 241-242). La continuïtat dels sistemes hidràulics entre els termes d'Ontinyent, Bocairent, Banyeres i Biar, ens confirma l'existència d'un complex i integrat sistema de regadiu i aprofitament molinar que s'estenia al llarg de molts quilòmetres, i no únicament a l'espai dels llits fluvials sinó també amb la densa xarxa de séquies que permetia una destacable agricultura de regadiu.

Al sector sud de la nostra regió era el Serpis, que a l'origen rebia el significatiu nom de Molinar, *el riu dels Molins*, com es coneixia durant els darrers segles medievals, el que articulava la xarxa molinar d'Alcoi i Cocentaina. Format al cor de la Serra Mariola, al carrascar de la Font Roja, junt als barrancs de Polop i Troncal, tradicionalment s'ha considerat que el seu naixement es produïa de la unió amb el Barxell. El curs arribava ben prompte a la vila d'Alcoi després de passar el *Salt*, un xicotet massís calcari que suposa un desnivell de més de 80 m. Però no era aquest l'únic desnivell que havia de salvar el torrent. Allò precisament que caracteritza aquest riu (i que sens dubte el feia tan marcadament aprofitable per a la instal·lació molinar) era l'abundància de desnivells que permetien que l'ús de l'aigua com a font d'energia

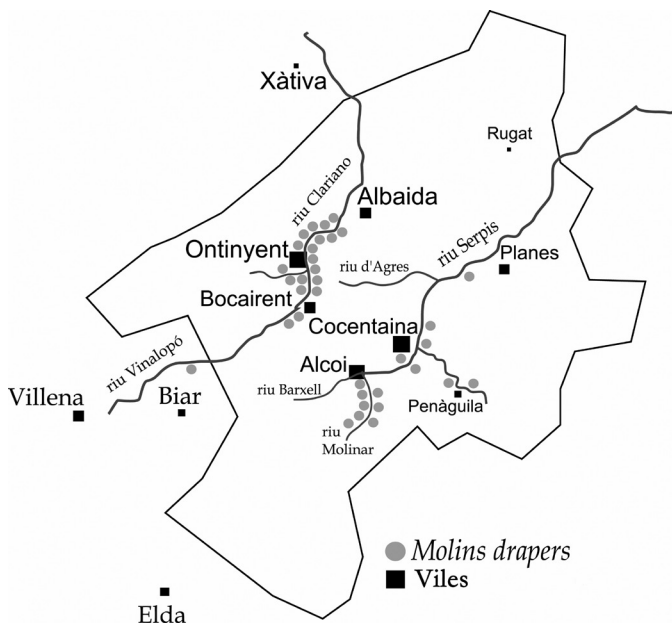
fóra encara més intens que a la zona nord. Prop del nucli urbà d'Alcoi, a uns quatre quilòmetres al sud, se situava la primera gran concentració «industrial» d'artefactes molinars, amb uns quinze aparells: des de la *Font del Molinar* se succeïen de manera ininterrompuda, tant els dedicats a la mòlta com al batanatge i, fins i tot, instal·lacions per al tintatge dels draps, tot articulant un sistema d'aprofitament consecutiu i associat de l'aigua d'un molí cap a un altre, sistema que es veia ací facilitat pels elevats desnivells del riu (Llibrer 2010: 192-197). Açò exigia un avançat nivell de capitalització i de gestió dels recursos hídrics per part no sols de les autoritats reials o senyoriales, sinó sobretot, com veurem després, dels artesans emprenedors (paraires i drapers locals que s'afanyaven a coordinar les diferents fases del procés productiu per exercir-ne el control). Aquesta complexa infraestructura tenia, a més a més, doble continuïtat: mentre, per una banda, el curs del Molinar seguia cap a Cocentaina, pel sud, el Frainos, afluent de l'anterior, avançava per terres de Penàguila. Aquest darrer riu, que travessa el terme de Penàguila en direcció NW, era el suport de sis molins més, cinc integrats al mateix llit i un altre situat prop de l'alqueria d'Alcoleja. No obstant això, era al terme de Cocentaina, on el Molinar desenvolupava un altra important concentració tècnica: deu molins fariners i cinc de *drapers*.

En realitat disposem també de poca informació documental sobre la ubicació exacta dels aparells, però, com ocorria a Ontinyent i Boairent, les referències notariales tendeixen a indicar-nos que es localitzaven sobre el mateix curs, d'on prenien directament l'energia necessària per al seu funcionament. Com dèiem abans, en la major part dels casos on hem documentat alguns detalls de localització se'ns indica que aquests estan situats *al riu d'Alcoi*, o a la *partida del Riu* o al mateix *riu de Cocentaina*. A aquesta darrera vila, bona part dels aparells s'ubicaven en una interessant partida, la *partida dels Molins de senyor*, nom que recorda el domini directe comtal de molts dels molins. Aquesta partida es troba, segons la documentació del segle xv, al camí de Penàguila, la qual cosa ens demostra que s'hi aprofitava també el curs del riu Penàguila, segona denominació que rep el Frainos a la zona septentrional del seu terme, entre la vila de Cocentaina i l'alqueria de Benilloba.

Al següent mapa (vegeu el mapa I) hem intentat exposar una distribució espacial aproximada de tots els molins drapers de la zona en relació amb cada curs fluvial. Amb el mapa intentem apropar-nos a la realitat de l'esmentada concentració preindustrial que es va desenvolupar des de la segona meitat del segle xv-començament del segle xvi, moment, aquest darrer, durant el qual el nombre de batans va arribar a la seua xifra més elevada, amb un total de trenta-vuit aparells repartits essencialment al voltant de les quatre grans viles de la regió: Ontinyent, Boairent, Alcoi i Cocentaina.

Però, com s'havia arribat a aquesta excepcional concentració? Com podem explicar aquesta massiva presència de batans en un espai tan relativament menut i en una cronologia tan primerenca? Si en realitat volem valorar l'alt nivell molinar de la regió en relació al desenvolupament de la indústria tèxtil de la zona, hem d'intentar apropar-nos a una cronologia d'implantació d'aquesta densa xarxa de batans. No es tracta simplement de convertir l'espectacular nombre de *molins drapers* en un índex del creixement artesanal, sinó més aviat al contrari: és lògicament el desenvolupament de la manufactura tèxtil de la zona el que ha d'explicar i ha de donar sentit a aquesta densa xarxa d'infraestructures. La qüestió no és poc important, es tracta de partir de termes econòmics i del fet social (de les concentracions d'artesans del sector tèxtil que es consoliden a les viles al llarg dels segles xiv i xv) per poder donar una explicació i

Mapa I
Xarxa fluvial i distribució dels batans (Elaboració pròpia)

una justificació convincent a un fet tecnològic detalladament documentat, com és l'exagerada presència de batans. Cal anar, per tant, a l'estructura econòmica i social de les viles, per explicar després una determinada implantació tecnològica. Dit d'una altra manera, la presència d'un batà en una vila no sempre implicava la seua utilització, la seua gestió o la seua amortització per part dels seus propis veïns, sinó que el batà podia satisfer la demanda d'artesans d'altres nuclis més o menys propers. La ubicació podia obedir, en efecte, a paràmetres físics o tècnics (la presència d'un salt d'aigua considerable, la construcció d'un assut, l'espai al costat d'un encreuament de camins que facilitava el trasllat de draps, etc.), però el seu context social, la seua raó social, podia estar ubicada a molts quilòmetres de distància. No oblidem que les operacions finals de l'aprest del drap es podien realitzar a molts quilòmetres de distància del nucli de producció. De fet, la manufactura baixmedieval de la llana ha estat definida pel tret de la descentralització, la *manifattura decentrata* com l'anomena la historiografia italiana que ha estat capdavantera en el seu estudi (Melis 1962; Dini 1984), i que sens dubte afectava bona part del seu procés de producció, incloses les tasques finals. Açò explicaria, per exemple, que la ciutat de Xàtiva, amb una important concentració d'artesans de la llana (Bordes-Cruselles 2006: 236-242), no disposara, durant el segle xv i començament del xvi, de cap batà: els seus paraires o els seus abaixadors utilitzaven, amb tota seguretat, els molins drapers de la Vall d'Albaida. Al mateix temps, açò explicava també que en nuclis xicotets com Penàguila, Planes

o Ràfol Blanc, es localitzaren alguns d'aquests artefactes, que sens dubte eren utilitzats —i gestionats— pels artesans de Cocentaina, com ho demostra la documentació estudiada (Llibrer 2010: 211-223).

Cal, per tant, estudiar la situació de cada vila per valorar la profunditat del desenvolupament artesanal que indiquen les xifres de batans. Això ens permetrà relacionar l'espectacular embrazida tecnicomolar amb el creixement «real» de la manufactura tèxtil que es produeix al si de la regió. Els treballs prosopogràfics que hem dut a terme per a la nostra tesi doctoral, basats en la combinació de fonts públiques (Manuals de Consells, llibres de la Cort del Justícia, Lletres Missives) i privades (notarials), ens han permés descobrir també elevades concentracions d'artesans del tèxtil (del sector de la llana sobretot, però no únicament) en totes les viles esmentades i en cronologies força ajustades, entre 1470-1515 (Llibrer 2010: vol. II, 20-324). Grans grups de filadores, teixidors de tota mena (de lli, de ras, de flassades, de cordellats), paraïres, abaixadors, tintorers, sastres, seders, calceters, vanovers, drapers, etc. poblaven les viles i les petites ciutats de l'àrea.² No es tractava de petits grups que treballaven per satisfer la demanda interna, les anàlisis prosopogràfiques ens mostren que estem davant grans col·lectius artesanals amb un elevat grau d'especialització que implicaven un important percentatge de la població activa d'aquests nuclis, de vegades superior al 35%, com hem pogut esbrinar per al cas de Cocentaina, el que s'ha estudiat millor.³ D'aquestes autèntiques comunitats artesanals en destaquen, per la seua iniciativa empresarial, per la gran quantitat d'operacions que desenvolupaven i per la seua tasca de coordinació (i sovint de control) de tot el dilatat procés del producció dels draps, els paraïres. Efectivament, a través de la documentació, els paraïres se'ns dibuixen com polivalents artesans que s'enllestiren a exercir a poc a poc la coordinació necessària que exigia un procés de producció força fragmentat. Açò va fer que al voltant del paraire, pel seu caire emprenedor i per esdevenir un del esglaons bàsics, s'hi aglutinaren —i s'hi associaren— tota una sèrie de treballadors, i treballadores, que complementaven les seues activitats, i que no sempre apareixen a la documentació per tractar-se de mà d'obra dependent i, sovint, d'escàs nivell de qualificació i salarització: parlem de treballadors i treballadores encarregats del rentat de la llana, del cardatge, de la filatura, etc. D'aquesta manera, la presència d'un paraire implicava generalment l'existència d'altres artesans del sector, en règim de major o menor dependència. Aquesta posició de privilegi facilitava que el paraire esdevinguera, amb el temps, per la reorientació de la seua empresa i dels seus negocis, un draper, és a dir, un autèntic mercader del drap, tot decantant-se, des del vessant de la producció, cap a l'esfera de la comercialització (i no tan sols venent draps, també llana, oli i, en ocasions, productes per al tint). I aquest punt clau, aquesta nova direcció dels seus negocis, obligava els paraïres a tenir sota el seu punt de mira les operacions finals de l'aprest dels draps, que sens dubte intentaven

2. L'absència de pilaters (artesans encarregats dels molins batans) en aquestes viles és destacadament significativa. Ens indica, com veurem després, que són els mateixos paraïres (i, en menor mesura, els drapers) els qui s'encarreguen de la coordinació de les tasques del batanatge, de la gestió dels casals i sovint de la seua propietat.

3. A Cocentaina, només entre els anys 1424-1426, i en un sol protocol notarial, hem documentat 50 artesans del sector de la llana. Posteriorment, entre els anys 1470-1504, hem arribat a localitzar una comunitat manufacturera de 350 artesans del tèxtil (que conformarien gairebé una quantitat molt semblant d'obradors), i també un conjunt de 20 drapers i 24 mercaders. Si la vila tenia aleshores unes 600 cases, podem descobrir la importància social d'aquest col·lectiu artesanal (Llibrer 2007: 217-225; i Llibrer 2010: 151-173).

també controlar per a obtenir una qualitat que facilitara la venda dels productes als mercats interiors. Tot aquest procés ens manifesta que al si de les comunitats artesanals, a mesura que es produïa el desenvolupament del sector, també es produïa una important jerarquització socioeconòmica, entre els artesans amb millors mitjans i empreses més solvents (sovint originades per un estable patrimoni rural heretat, i per la solidesa del seus llinatges), i d'altres amb escassos recursos que de vegades es veien obligats a treballar sota domini dels emprenedors en condicions properes a l'assalarització.

La propietat i la gestió dels molins

El creixement gairebé constant en la quantitat de molins drapers i fariners en la regió, que es va intensificar de forma evident a partir de les dècades de 1480-1500, i que va afectar no tan sols les grans viles, és sens dubte una prova del creixement econòmic de l'àrea, però també de la seua capacitat tècnica i emprenedora, a través de la qual es feia cada vegada més palesa la presència i la intervenció del capital artesanal (que creixia al si de les comunitats manufactureres) en la construcció, la gestió, el manteniment i l'explotació dels batans. A la vila de Cocentaina, per exemple, tot i que bona part dels molins estaven sota domini directe del comte, tots els artefactes en algun moment de la seua trajectòria baixmedieval o moderna són arrendats, gestionats o explotats directament per artesans emprenedors veïns de la mateixa vila. De fet, per apreciar el potencial i la funció dels batans en l'economia de la regió i el seu paper en el si de les comunitats manufactureres, és interessant que analitzem el valor econòmic d'aquestes instal·lacions d'acord amb la seua propietat, els seus gestors i els costos de manteniment.

En primer lloc, cal constatar que aquesta densa xarxa molinar, que agrupava més d'un centenar d'aparells (de mòlta i batanatge) en funcionament al començament del segle XVI i pràcticament en dos cursos fluvials, estava formada generalment per instal·lacions de mida mitjana (d'entre una o dues moles, pel que feia als fariners; i d'una pila o maça en els drapers). La topografia accidentada de la zona i dels cursos fluvials, amb marcats desnivells, contribuïa tal vegada a generar aquest tipus d'instal·lacions de dimensions mitjanes, a diferència del que ocorria en altres zones del regne, on es localitzava un menor nombre de molins però de majors dimensions, com a les planes al·luvials de la costa, on era freqüent trobar casals amb més de tres moles (Mira 2000: 250). Dels molins d'Ontinyent, Bocairent, Penàguila o Alcoi, de l'equipament dels quals tenim informació documental, sabem que disposaven en tots els casos d'una o dues moles. Pel que feia als onze molins contestans, només un (el que s'anomenava genèricament *Molí del Comte*) tenia tres moles; uns altres set aparells en tenien dues (el molí de *Na Maria Ferràndez dels Arcs*, el de Penella, el de Calataiud, el de Miralbo, el de Muro, el de Planes i el de Ràfol Blanc); i, finalment, el molí de Setla, propietat de Joan de Calataiud, draper veí de Cocentaina, situat a l'alqueria de Setla, junt al riu Agres, disposava només d'una sola mola (Llibrer 2010: 165).⁴

Pel que fa als molins drapers, la tipologia més repetida era també d'estructura mitjana, és a dir, la formada per casals amb una o dues maces. A Cocentaina, dels cinc molins drapers

4. De la resta de molins fariners localitzats a les fonts no n'hem documentat l'equipament.

documentats, en quatre casos se'ns indica que són equipats amb una pila (*cum una pila*) i una roda (*cum una roda*). Açò ens fa pensar que estem davant d'aparells que fan servir la roda vertical, sistema que era facilitat ací, com dèiem abans, per la pròpia orografia del terreny, amb abundants desnivells i salts als cursos fluvials.⁵ Així, pel que fa a la polèmica sobre el disseny de les rodes dels molins, sembla clar en el nostre cas que els batans feien servir sempre la d'estructura vertical. Paolo Malanima és clar en aquest punt tècnic: «Per azionare una gualchiera non è possibile l'uso della ruota orizzontale. Anche per le epoche in cui mancano notizie dettagliate sulla struttura del mulino per follare, dobbiamo sempre supporre l'uso della ruota verticale» (Malanima 1988: 28). En efecte, la majoria dels molins industrials, com els drapers i els paperers, disposaven de rodes verticals.⁶ Aquesta roda vertical accionava un eix horitzontal sobre el qual es muntaven martells que colpejaven constantment el teixit fins a donar a la seua superfície el nivell de neteja i textura adequats (sobre aquesta tipologia vegeu les figures anteriors).

Esmentats alguns detalls tècnics, cal anar, però, a dades econòmiques. En efecte, quin valor econòmic adquirien en el mercat aquestes instal·lacions? Quin tipus d'inversions requerien? Quin capital exigia la seua construcció o el seu manteniment? Qui, quins col·lectius o professionals, controlaven la seua gestió? Antoni Mira ens ofereix valors o preus de molins de cereal a Ontinyent, per al final de segle xv i començament del xvi, que anaven dels 4.000 als 18.000 sous. A Alcoi parla de preus al voltant dels 2.000 sous, mentre que, a Biar, el molí més important de la vila era valorat pels seus administradors amb una quantitat entre 4.000 i 5.000 sous. Per la seua banda, els batans semblaven tenir preus més baixos al mercat: també pel que fa als pocs casos de què disposem de documentació adient, sabem que anaven dels 200 als 1.200 sous a Ontinyent; a Alcoi, però, el seu valor era més elevat, amb quantitats que se situaven entre els 700 i els 2.700 sous. A la vila de Bocairent, l'únic preu conegut d'un batà era de 800 sous (Mira 2005: 70-72).

A les zones de jurisdicció reial —bona part de les comarques de la Vall d'Albaida i l'Alcoià, que conformaven les batllies del sud— pràcticament tots els artefactes eren explotats mitjançant contractes emfitèutics; amb la signatura d'aquest acte notarial, el propietari del domini directe (la Corona) «establia/cedia» a l'usufructuari (el propietari del domini útil), l'immoble

5. El fet que els batans documentats a Cocentaina, Ontinyent, Alcoi o Bocairent funcionaren només amb una roda (*cum una roda*) confirma, en efecte, que eren verticals i que aprofitaven les poderoses caigudes d'aigua que ben sovint es generaven en els cursos de rius i torrents de la zona. Thomas Glick, fent servir un detallat pleit del segle xv entre el propietari d'un batà a València i els representants de la seua séquia, confirma que els molins drapers funcionaven només amb una roda quan hi havia la possibilitat d'aprofitar els salts dels corrents (com a la zona que nosaltres estudiem), però a les planes, com ara l'Horta de València, on aquest recurs poques vegades era possible, els batans solien funcionar amb dues rodes. Com a confirmació d'aquest detall només cal recordar el que deia un dels testimonis del pleit esmentat: «un molí draper no pot anar només amb una roda, perquè exigiria una enorme caiguda de aigua; tanmateix, podia funcionar gentilment amb dues rodes» (Glick 1990: 12). En un altre treball, el mateix autor afirma que «en comarques com ara l'Alcoià, el Comtat o la Vall d'Albaida, beneficiades per una agrest orografia, podien funcionar les més eficients rodes verticals d'impulsió superior, que obtenen la seua energia de la combinació de la força del corrent i del pes de l'aigua» (Glick-Martínez 2000: 84-85).

6. Els historiadors dels molins admeten quasi amb unanimitat que l'ús del molí horitzontal estava limitat a la mòlta de cereal, mentre que les aplicacions industrials requerien un enginy vertical. Açò s'ha demostrat en zones on ha estat possible una anàlisi detallada: en moltes regions italianes, per exemple, els molins de gra eren horitzontals, però els de cànem, draps o forja eren verticals (Panduri 2000: 85-100; i Balestracci 2000: 287-300); el mateix passava a les regions més al sud d'Europa (Glick 1990: 19-22).

(el casal del molí), a canvi d'un cens anual, cens que en tots els casos es pagava en metàl·lic. Tot i que variaven d'acord amb les característiques tècniques, la dimensió i l'equipament de cada aparell, els censos solien ser mitjans o baixos: anaven dels 50 sous (documentats en dos molins fariners d'Ontinyent), als 2 sous que van arribar a pagar alguns usufructuaris de molins a Bocairent i Biar. Per regla general, els molins establits sota emfiteusi satisfien censos inferiors als 10 sous anuals. La mitjana se situava en els 8 sous i 6 diners. Aquestes més aviat baixes obligacions econòmiques les trobem també en la gestió dels batans reials, en què només els molins drapers més grans d'Alcoi satisfien censos d'una vintena de sous, la resta poques vegades superava la desena.⁷

No obstant això, a Cocentaina i al seu terme ampli, una zona de domini senyorial dins el gran patrimoni dels Corella, comtes de la vila des del 1448, trobem interessants diferències pel que fa a la gestió i l'explotació de la infraestructura molinar. Mentre que els valors assignats al domini útil dels aparells eren semblants al que hem vist a les zones de jurisdicció reial (a l'àrea contestana anem dels 500 sous fins als 5.300 en el cas dels fariners, i de 1.000 fins als 1.200 sous pel que fa als batans), l'explotació era ací força diferent. En efecte, al Comtat trobem, en primer lloc, el predomini d'un sistema de contractes d'arrendament de periodicitat molt limitada (només d'un any, i de vegades menys). Aquests contractes es feien mitjançant subhasta pública (*en públich encant*, com trobem als documents notariais) durant els primers dies de l'any (entre l'1 i el 15 de gener). Però allò que cal destacar d'aquests actes és l'obligatorietat de satisfer rendes força elevades, com veurem tot seguit. Un altre aspecte que diferencia l'explotació molinar dels espais reials i dels senyorials-comtals, és sens dubte la major importància que en l'àmbit contestà té la iniciativa privada pel fet que molts aparells són propietat de particulars, essencialment dels artesans emprenedors —grans paraires— i alguns mercaders de la vila relacionats amb la producció tèxtil (Llibrer 2010: 167-168).

Com dèiem, aquests arrendaments a curt termini suposaven sempre censos anuals força elevats: d'entre 500 i 2.800 sous, en els molins fariners, i de 140 i 370 sous en els batans. Les xifres més elevades corresponen al molí de tres moles del comte de Cocentaina, amb pagaments anuals sempre superiors als 1.700 sous, i on hem documentat la màxima quantitat mai pagada pel lloguer d'un molí a la nostra àrea i en el període estudiat: 2.800 sous. Els aparells de dues moles satisfien censos d'entre 700 i 1.000 sous, mentre que els d'una mola fluctuaven entre 500 i 600 sous anuals. Pel que feia als batans, sempre d'una pila o maça, la documentació ens parla d'arrendaments més baixos, entre 140 i 370 sous anuals, tot i que un dels casals, que disposava alhora de la maquinària per a un molí fariner i per a un batà, es cotitzava anualment per més del miler de sous, exactament 1.320 sous. Però no tan sols les rendes eren elevades; a més a més, la seua evolució al llarg del segle xv i començament del xvi, sembla augmentar, com ho indiquen els contractes d'arrendament que són consecutius.⁸ Tot i que

7. Aquests censos anuals de caire baix eren també freqüents en altres zones de domini reial que han estat estudiades, com ara el cas de Castelló, on els usufructuaris dels molins fariners i drapers, durant bona part del segle xv, pagaven censos que anaven dels 5 als 17 sous anuals (Viciano 2000: 57-58).

8. La possibilitat de resseguir els contractes en la documentació notarial durant més de quaranta anys ens permet de captar aquesta evolució a l'alça dels arrendaments: per exemple, per només citar els casos més cridaners, el Molí de Miralbo passa d'un cens de 800 sous el 1490, als 1.000 de l'any següent; al Molí de Setla es passa dels 490 en 1473 als 600 també de l'any següent (Llibrer 2010: 169-175).

aquestes dades poden reflectir situacions conjunturals, no hem d'oblidar que si aquest sistema d'arrendament era majoritari a l'àmbit del comtat de Cocentaina, ho era perquè permetia al propietari una actualització constant dels seus nivells de renda, i així la capacitat d'adaptació a la demanda, tant per l'augment de la producció cerealícola com pel desenvolupament de la producció de draps de llana. Al mateix temps, aquests dos factors feien rendible per a l'arrendatari el lloguer anual dels aparells, tot i la seua elevada taxa i les inversions complementàries que un molí exigia. Fins a tal punt l'explotació dels molins era rendible que de vegades el contracte d'arrendament s'acordava i s'escripturava davant el notari mesos abans del seu inici, tot estipulant-se amb detall els terminis de pagament durant l'any; en altres casos s'arribava a pagar el preu de l'any complet per només un període d'arrendament de deu mesos (Llibrer 2010: 190-197).

Tot i les diferents formes de tinença, segons parlem d'espai de domini reial o senyorial, allò que esdevé comú en tots dos àmbits és la importància, i el quasi monopoli, dels artesans emprenedors (en concret dels paraires més actius) en l'explotació de la infraestructura molinara de la zona. I el seu interès no tan sols té com a objectiu els batans, també els molins fariners són controlats per aquesta elit artesanal de les viles, que ens parla d'una autèntica estratègia per exercir el control de la tecnologia bàsica per a les activitats productives. Aquests paraires —i de vegades alguns drapers— són els que arriben a pagar elevades quantitats anuals dels arrendaments, els que s'encarreguen de la seua gestió, del seu costós manteniment.

En efecte, només els grans paraires emprenedors o els drapers podien fer front a l'elevada inversió de capital, tant fix com circulant, que exigia la gestió o l'explotació d'aquestes màquines, independentment del tipus de tinença. Les diferències de cens o valor econòmic assignat als molins (i així també d'inversió) que apareixen a la documentació estaven lògicament en relació amb múltiples factors: el mateix tipus de tinença, el conjunt de moles o maces de què disposava, la dimensió del casal i de les terres associades (de vegades de gran extensió), la ubicació preferent prop de zones amb intens tràfic comercial, i fins i tot el seu nivell de conservació tant de la maquinària com del casal. No obstant això, si pensem que a aquest capital fix inicial calia afegir els costos de manteniment periòdic de màquines, engranatges i instruments (que, no ho oblidem, treballaven amb el sistema altament erosiu de fricció), i els costos de mà d'obra que exigia el treball diari al molí (peons o assalariats que vigilaven la mòlta, realitzaven tasques de transport, controlaven el batanatge i movien constantment els pesants draps a les piles per aconseguir la seua uniformitat, etc.), en tots els casos intuïm que estem davant un tipus d'inversió força elevada i, per això, només a l'abast d'unes poques famílies i d'uns pocs professionals del sector. Per a una apreciació més justa i detallada de les despeses relacionades amb la gestió dels molins, podem diferenciar quatre grans partides: els treballs ordinaris de funcionament, els treballs i les despeses relacionades amb les obres i el manteniment de la infraestructura associada (canals, assuts, séquies, cups, etc.), la reparació i la cura de la maquinària i de l'immoble, i finalment el conjunt de salaris de moliners, operaris o peons. Amb la documentació que hui disposem no podem precisar amb exactitud què suposava cada partida, però almenys resulta palés l'alt nivell d'inversió anual que exigia qualsevol d'aquests aparells, fins i tot el més humil i petit dels molins.

D'altra banda, l'absència de *pilaters* (professionals encarregats del manteniment i el treball als batans; preparaven el líquid de les piles i controlaven el funcionament de les maces)

en la documentació analitzada de la segona meitat del *xv* i començament del *xvi* ens confirma el paper central que desenvolupen els paraires en la gestió i el control dels molins. Per sobre, fins i tot dels propis moliners, els paraires eren els encarregats de l'organització del treball als casals, i no tan sols als batans, també als molins fariners. No obstant això, la presència de *moliners* (professionals dels molins) sí que ha estat documentada (només a Cocentaina en trobem onze entre 1470-1504, un dels quals té el rang de *mestre de molins*), la qual cosa ens demostra la importància de la infraestructura molinar i la necessitat de mà d'obra tècnica i especialitzada en la seua maquinària. Les fonts i les anàlisis prosopogràfiques, però, ens mostren una certa dependència dels moliners respecte dels paraires, pel fet que aquests darrers o bé els arrendaven (o subarrendaven) els molins fariners o bé els contractaven com a treballadors als casals per fer tasques d'organització i manteniment tècnic (Llibrer 2007: 140-153; Llibrer 2010: 173-180).

El domini d'aquests paraires emprenedors sobre les instal·lacions productives es confirma a més a més per la seua massiva propietat sobre les almàsseres de les viles estudiades. Cal recordar que aquestes instal·lacions per a la producció d'oli estaven també relacionades amb la indústria tèxtil, pel fet que l'oli era una de les matèries primeres de la manufactura de la llana que es feia servir al principi del procés productiu, per a la neteja de la fibra, i també al final, per donar al drap la textura adequada. És per això que les almàsseres eren també controlades pels paraires, que esdevenien alhora autèntics comerciants o distribuïdors d'oli per als obradors dels seus veïns, i per als pobles i les viles dels voltants. En efecte, l'oli conformarà un dels mercats més actius en la nostra àrea, un mercat en què el paper de l'oligarquia artesanal —com deixen clares les fonts notariales— era d'autèntic domini i control. Als protocols de les viles de l'àrea és freqüent trobar els paraires i drapers més poderosos venent grans partides d'oli (sovint de miles de litres) a altres artesans o llauradors d'altres localitats de la comarca o fins i tot als musulmans de les aljames properes (Llibrer 2009: 205-221). Per una banda, la necessitat de garantir-se un subministrament segur d'oli, i, per altra, la rendibilitat del seu comerç, eren raons que feien que els paraires dirigiren també les seues empreses cap a aquest producte, i que finalment bona part de les almàsseres foren adquirides per aquests artesans emprenedors.⁹

Els preus documentats d'algunes d'aquestes almàsseres (al voltant del miler de sous) ens confirmen també que estem davant d'importants inversions, en què el capital artesanal està present de forma determinant per a la seua propietat i control. El domini de totes aquestes infraestructures productives: batans, molins i almàsseres per part dels artesans emprenedors ens confirma la capacitat de negoci i l'activitat d'aquest col·lectiu dins el procés de consolidació de la indústria drapera de la zona.

9. A Cocentaina, per exemple, de les onze almàsseres documentades entre el 1470 i el 1504, huit eren propietat de paraires de la mateixa vila. Només una ullada a les prosopografies de paraires contestans com Bernat Martí, Jaume Moltó o els germans Calatayud, d'Estanya o els Pérez de Requena, per citar només els llinatges més destacats, ens mostra la importància que la producció i venda d'oli a l'engròs (amb el suport d'un ampli patrimoni rural) tenia en l'estratègia artesanal —i mercantil— d'aquests destacats hòmens de negocis (Llibrer 2008: 9-49; Llibrer 2010: vol. II, 30-350, Anàlisis Prosopogràfiques).

La consolidació d'una elit artesanal gestora

A poc a poc, a totes les viles de l'àrea es van anar generant i consolidant un grup de famílies locals que van augmentar la seua capacitat de producció i alhora de diversificació econòmica cap a inversions associades a les activitats artesanals o productives: l'adquisició o l'arrendament de batans, molins, almàsseres, però també de tintoreries o tiradors de draps, eren estratègies empresarials rendibles que enfortien la seua posició en la cadena productiva i dins la comunitat, davant dels seus veïns i de la resta d'artesans. Ben sovint, aquesta estratègia o via de negocis conclouïa en el sector de la comercialització dels béns, productes o serveis derivats de la possessió o el control de les instal·lacions analitzades. I així, molts d'aquests paraires emprenedors van acabar centrant la seua activitat en la venda de draps, en la venda de llana, d'oli, de cereals, de vi... La seua presència en el poder local i junt amb els quadres de l'administració reial o senyorial no era sinó la confirmació de la seua influència comunitària i de la seua acció política en les magistratures urbanes, tot desenvolupant els càrrecs municipals de més entitat (justícia, jurats, mostassafs). Les prosopografies ens permeten de precisar aquests poderosos llinatges de paraires i drapers a cada vila, on la jerarquització socioeconòmica era força evident. A Ontinyent, per exemple, destaquen els Sancho, família local de drapers i mercaders que van monopolitzar la gestió del *Terç del delme* al final del segle xv, i que van arrendar l'impost del *Tall del drap* d'Ontinyent i d'Albaida durant diversos períodes del xvi; o també els Arbuixec, llinatge de mercaders que van ser al capdavant de la batlia des de mitjan dècada de 1480 fins el 1530, i que van ser propietaris del molí draper de *Joan Gibili*, i d'una almàssera. En menor mesura, també els Cirera i els Revert, famílies formades per paraires i mercaders d'Ontinyent, que van participar durant la primera meitat del Quatre-cents en la recaptació dels impostos de la Corona. A Bocairent destaquen els Cerdà, llinatge de paraires de la vila que durant dues generacions van controlar la batlia, fins a mitjan segle xvi; també els Maïques, amb els paraires Miquel i Pere, que van participar sovint dels beneficis que generava la maquinària fiscal de la Corona, com també els Bodí (amb els paraires Bartomeu i Joan) o els Olzina, amb el *flassader* Joan, que van ser els responsables al llarg de diferents campanyes de la recaptació del delme reial. Aquest darrer llinatge de la vila de Bocairent, el dels Olzina, va destacar a més a més per la seua intervenció en l'explotació molinària de la zona: van arrendar, en períodes successius durant la segona mitat del segle xv, els batans del *Vinalopó*, i de l'*Alfoç*, junt amb els quatre fariners d'*Enmig*, *Nou*, *del Riu* i d'*Armelles*, tots ubicats dins el terme de la dita vila. De la mateixa manera, a Alcoi, les famílies que s'encarreguen de la recaptació dels delmes, i també de la tinença i l'explotació dels batans i, fins i tot, del control del poder local, són sempre de llinatges amb marcada presència artesanal: els Abat, Alçamora, Arcaina o Martí són bons exemples d'aquesta estratègia empresarial. Pràcticament des de la dècada de 1480 fins al 1518, aquestes quatre famílies alcoianes van controlar els nou batans que hi havia al terme.

A Cocentaina la consolidació d'aquesta elit artesanal és també ben coneguda. De la poderosa família dels Figuerola, arribem a conèixer un total de set artesans de la llana durant la segona mitat del segle xv: dos Bernat, pare i fill, Gracià, Guillem, Joan, Miquel i Pere. Tots són documentats com a paraires i amb intensa presència en la vida econòmica de la comunitat; prenen en arrendament el *dret del carnatge* del comtat, i les carnisseries de la vila i la moreria, la qual cosa els exigia una elevada disponibilitat de capital. Posseïen, a més, l'*almàssera dels*

Cavallers, valorada en 1.600 sous, i el domini útil del molí draper del Comte, situat al camí de Penàguila, pel qual havien pagat 1.000 sous, i pel qual havien de satisfer anualment al comte 120 sous de cens. La seua presència en el govern local era, com déiem, una via més de consolidació. Això es pot veure també amb els Bosch, llinatge d'almenys set artesans (tres paraires, un abaixador, un teixidor, un tintorer i un draper) que van passar per totes les magistratures urbanes (justícia, jurats, mustassaf, peiter), fins i tot van arribar a prendre en arrendament el conjunt de les rendes del comtat i de la Vall de Seta i Travadell; els Bosch eren propietaris de l'alqueria d'Ares i d'un casal per al tint a la mateixa Cocentina. Però la família Calataiud, de mercaders i tintorers també veïns de Cocentina, va ser sens dubte una de les més influents i empenedores de l'àmbit contestà: posseïen una tintoreria a la vila, un tirador de draps, dos molins fariners, dos almàsseres, un forn, i les alqueries de Benufit i Almudaina; els negocis d'aquests artesans del llinatge Calataiud van derivar també ben sovint cap a les rendes: gestionaren durant diversos anys la primícia i el *carnatge* de Cocentina, junt amb els impostos de l'alqueria de Fraga. Altres famílies, com els d'Estanya, els Martí, els Figuerola, els Moltó o els Pérez de Requena formaven part també d'aquesta elit artesanal i mercantil, i configuraven una poderosa i influent oligarquia local que gestionava un ampli patrimoni immoble i productiu: terres de regadiu i grans parcel·les de secà, heretats i alqueries, molins, batans, almàsseres, tintoreries, tiradors... (Llibrer 2008: 20-39; Llibrer 2010: vol. II, Anàlisi Prosopogràfiques).

Eren tots aquests llinatges els que apareixien sempre a les reunions del Consell municipal tot controlant el destí de la comunitat i prenent les decisions que afectaven l'interès general i també els seus propis interessos econòmics. La seua participació en el poder polític local i en la maquinària fiscal de la Corona i del comte, però també en la gestió i el control de molins i batans, eren diferents aspectes de la mateixa estratègia socioeconòmica desenvolupada per aquesta autèntica oligarquia urbana.

Les anàlisis prosopogràfiques, per tant, no sols ens mostren les elevades concentracions artesanals en aquestes viles de l'àrea, sinó també l'alt grau d'especialització i el seu important nivell de jerarquització interna, on ja diferenciem un grup empenedor, una poderosa elit que tendeix a controlar els mitjans de producció i la comercialització de matèries primeres, productes elaborats i semielaborats. La documentació ens mostra, en efecte, la importància cada vegada major del capital que, sovint d'origen artesanal (mitjançant els grans paraires empenedors), va controlant a poc a poc bona part del procés productiu. La segmentació espacial i temporal del mateix procés de producció, el seu major grau de diferenciació professional, la necessitat d'inversions en capital fix sota la forma d'infraestructures o instal·lacions (que es constituïxen en condicions prèvies al procés) i, sobretot, el control de les darreres fases —tintura, batanatge— bàsiques per garantir-se el mercat, ens deixen veure amb claretat la transcendència del batans i la seua gestió dins el desenvolupament preindustrial que es produeix durant la fi del període medieval i l'arrancada del món modern.

Referències bibliogràfiques

- APARISI, Joaquim (1996). *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*. Vila-real: Ajuntament.
- BALESTRACCI, D. (2003). «La politica di gestione delle acque e dei mulini nel territorio senese nel basso medioevo». Dins Galetti, P., Racine, P. (coord.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bolonya: CLUEB, p. 287-300.
- BORDES, Josep, CRUSELLES, Enrique (2006). «La economía urbana: población, manufactura y mercados». Dins *Historia de Xàtiva*. València: Universitat, p. 236-242.
- DINI, Bruno (1984). «I lavoratori dell' Arte della Lana a Firenze nel XIV e XV secolo». Dins *Artigiani e salariati: il mondo del lavoro nell'Italia dei secoli XII-XV*. Pistoia: Centro Italiano di Studi di Storia e Darte, p. 27-68.
- ENDREI, Walter (1976). «Changements dans la productivité de l'industrie lanrière au Moyen Age». Dins *III Settimana di Studio di Prato*. Florència, p. 625-633.
- FRANCO, F. (1996). «Cocentaina en el período islámico: poblamiento y geopolítica», *Anales de la Universidad de Alicante, Historia Medieval*, núm. 9, p. 69-99.
- GALETTI, P., RACINE, P. (COORD.). *I mulini nell'Europa medievale. Atti del Convegno di San Quirino d'Orcia, 21-23 settembre 2000*. Bolonya: CLUEB.
- GLICK, Thomas Francis (1990). «Molins d'aigua a l'Horta Medieval de València: observacions a un article de Vicenç M. Roselló», *Afers*, núm. 9, p. 9-22.
- GLICK, Thomas, MARTÍNEZ, Luis Pablo (2000). «La molineria hidráulica valenciana: qüestions obertes». Dins Glick, Tomas, Guinot, Enric, Martínez, Luis (eds.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Diputació, p. 29-99.
- LLIBRE, Josep Antoni (2003). *El finestral gòtic. L'església i el poble de Lliria als segles medievals*. València: Ajuntament de Lliria.
- (2007). *Los orígenes de la industria de la lana en la Baja Edad Media. El Comtat en el siglo XV*. València: Generalitat.
- (2008). «La indústria tèxtil contestana al segle XV. Històries d'artesans i exercici prosogràfic». *Alberri*, núm.18, p. 9-49.
- (2009). «L'aljama com a espai econòmic. Mercaders i artesans mudèjars en l'àmbit contestà». Dins Autors Diversos. *Els musulmans al Comtat*. Cocentaina: Centre d'Estudis Contestans, p. 205-221.
- (2010). «Industria textil y desarrollo regional. La Vall d'Albaida y el Comtat en el siglo XV» (Tesi doctoral). València: Universitat de València-Estudi General.
- MALANIMA, Paolo (1988). *I piedi di legno. Una macchina alle origini dell'industria medievale*. Milán: ed. Franco Angeli.
- (1995). *Economia preindustriale. Mille anni: dal IX al XVIII secolo*. Milà: Mondadori.
- MELIS, Federico (1962). *Aspetti della vita economica medievale. Studi nell'Archivio Datini di Prato*. Siena: Monte dei Paschi di Siena.
- MIRA, Antoni (2000). «La organización de la red molinar en la Vall d'Albaida y l'Alcoià a finales de la edad media. Infraestructura industrial, desarrollo económico y fiscalidad». Dins Glick, T., GUINOT, E., MARTÍNEZ, P. (eds.). *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*. València: Diputació, p. 229-271.

- MIRA, Antoni (2005). *Entre la renta y el impuesto. Fiscalidad, finanzas y crecimiento económico en las villas reales del sur valenciano (siglos XIV-XVI)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- PANDURI, T. (2001). «*Como Acqua de mola*». *Mulini ad Acqua nel territorio de Calci in età medievale*. Pisa.
- PÉREZ, J. (1997). «La Vall d'Albaida y su integración en el antiguo entramado de comunicaciones: la herencia romana». Dins *Actes del Primer Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*. València, p. 551-586.
- RABASSA, Carles (2006). «La manufactura tèxtil en l'àmbit dels Ports de Morella (segles XIV-XV)», *Millars*, núm 29, p. 151-173.
- VICIANO, Pau (2000). *Els cofres del rei. Rendes i gestors a la batllia de Castelló*. València: Afers.